

بررسی اثر باکتری‌های محرک رشد گیاه بر برخی صفات مرفوفیزیولوژیکی گندم نان تحت

شرایط تنش خشکی انتهایی

افشین مظفری^{۱*}، جهانفر دانشیان^۲، داوود حبیبی^۳، امیرحسین شیرانی‌راد^۴ و احمد اصغرزاده^۵

(۱) استادیار گروه زراعت و اصلاح نباتات، واحد ایلام، دانشگاه آزاد اسلامی، ایلام، ایران.

(۲) و (۳) استاد مؤسسه تحقیقات اصلاح بذر و نهال، کرج، ایران.

(۴) دانشیار گروه زراعت، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران.

(۵) دانشیار مؤسسه تحقیقات خاک و آب، کرج، ایران.

* نویسنده مسئول: Afshin.mozafari@ilam-iau.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۹۳/۱۰/۰۶

تاریخ دریافت: ۹۳/۰۷/۰۲

چکیده

این تحقیق جهت بررسی اثر باکتری‌های محرک رشد گیاه (PGPR) بر برخی صفات مرفوفیزیولوژیکی گندم نان در شرایط نرمال و تنش خشکی در سال زراعی ۹۰-۱۳۸۹ در مزرعه تحقیقاتی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج اجرا شد. این آزمایش به صورت اسپلیت فاکتوریل در قالب طرح پایه بلوک‌های کامل تصادفی در چهار تکرار بود. کرت اصلی شامل دو سطح آبیاری کامل و تنش خشکی (قطع کامل آبیاری در مرحله گل‌دهی تا پایان رشد گیاه) و کرت فرعی شامل ارقام گندم نان شامل تجن و DN₁₁ و باکتری PGPR شامل تلقیح بذر به تنهای با باکتری‌های *Azotobacter chroococcum*, *Azospirillum lipoferum*, *Pseudomonas fluorescens* مصرف توأم باکتری (*A. chroococcum* + *A. lipoferum* + *P. fluorescens*) و عدم مصرف باکتری (شاهد) بود. صفات آزمایش شامل عملکرد دانه، عملکرد بیولوژیکی، شاخص برداشت، میزان کلروفیل a، b و a+b بودند. با توجه به نتایج تجزیه واریانس، اثر اصلی رقم، PGPR و آبیاری بر کلیه صفات آزمایش معنی‌داری شد. به‌طورکلی، رقم DN₁₁ از نظر کلیه صفات آزمایشی نسبت به رقم تجن برتر بود. کاربرد باکتری‌های PGPR به‌ویژه کاربرد توأم در مقایسه با تیمار شاهد (عدم مصرف باکتری) توانست عملکرد دانه، بیولوژیکی و شاخص برداشت بیش‌تری در هر دو شرایط نرمال و تنش خشکی تولید نماید. در شرایط تنش خشکی، تیمار کاربرد توأم باکتری و تیمار عدم مصرف باکتری به‌ترتیب دارای بیش‌ترین و کم‌ترین محتوی کلروفیل a، b و a+b بودند. نتایج آزمایش نشان داد که مصرف باکتری به‌ویژه کاربرد توأم باکتری‌های PGPR می‌تواند میزان تحمل گندم نان نسبت به تنش خشکی افزایش دهد.

واژه‌های کلیدی: عملکرد دانه، عملکرد بیولوژیکی، شاخص برداشت و کلروفیل.

مقدمه

گندم یکی از محصولات استراتژیک در دنیا است که بالغ بر ۴۵ درصد پروتئین و ۵۵ درصد از کالری مورد نیاز انسان را تأمین می‌کند. قسمت اعظم مواد غذایی دانه گندم مواد غیرازته می‌باشد که منبع اصلی کربوهیدرات انسان را تشکیل می‌دهد (کافی، ۱۳۷۹). تنش خشکی^۱ مشکل اصلی تولید گیاه گندم در بسیاری از نقاط دنیاست (Anonymous, 2005). تنش خشکی باعث کاهش عملکرد دانه و عملکرد بیولوژیکی (بیوماس گیاهی) در گیاهان زراعی از جمله گندم می‌شود (Wang et al., 2005, Panneerselvam et al., 2007). این گیاه قابلیت رشد و نمو در انواع محیط‌ها را داراست. هرچند که، نبود رطوبت کافی عموماً در مناطق دیم و کم آب باعث کاهش قابل توجهی در میزان عملکرد آن می‌شود. کمبود رطوبت به‌ویژه پس از مرحله گل‌دهی، یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر بر تولید گندم در اغلب بخش‌های خاورمیانه از جمله ایران است. کشور ایران با متوسط بارندگی سالانه حدود ۲۲۰ میلی‌متر به استثناء برخی استان‌های واقع در شمال کشور که در مجاورت دریای خزر قرار گرفته اند، جزو مناطق خشک دنیا محسوب شده و در اغلب استان‌ها گیاه زراعی گندم با خطر جدی تنش خشکی به‌ویژه پس از مرحله گل‌دهی مواجه می‌باشد (Ehdaie, 1995). تنش خشکی ممکن است در سراسر، ابتدا یا اواخر فصل رشد گیاه رخ دهد، اما اثر تنش خشکی بر کاهش عملکرد هنگامی که پس از مرحله گل‌دهی رخ دهد، بالاتر است (Blum, 2005). کافی (۱۳۷۹) رشد و عملکرد گیاه در بسیاری از مناطق دنیا توسط تنش‌های محیطی زنده و غیرزنده متعدد محدود می‌گردد. به همین علت، اختلاف قابل توجهی بین عملکرد واقعی و عملکرد بالقوه محصولات زراعی دیده شود. در دهه‌های آینده با افزایش جمعیت این محدودیت‌ها به‌صورت جدی‌تر بر کشاورزی و منابع طبیعی دنیا اثر خواهد گذاشت. تنش خشکی بر رشد و عملکرد گیاه از راه‌های گوناگون مانند کاهش توانایی‌های فتوسنتزی اثر منفی می‌گذارد (Moaydi, et al., 2009). Johnston و Fowler (۱۹۹۲) عنوان کردند که حساسترین مرحله نمو گندم نسبت به تنش خشکی مرحله گل‌دهی (گرده‌افشانی) تا کمی پس از آن است. تنش خشکی در مرحله سنبله رفتن تا پر شدن دانه به خاطر کاهش در اجزای عملکرد باعث پایین آمدن عملکرد گندم می‌گردد (Sterling and Nass, 1981). در شرایط تنش خشکی، پیری زودرس اندام‌های فتوسنتزکننده و همچنین کاهش فتوسنتز جاری گیاه باعث کاهش کل زیست‌توده و عملکرد بیولوژیکی می‌شود (امام و همکاران، ۱۳۸۶، Pireivatlou et al., 2010, Wang et al., 2005). کاهش وزن خشک اندام هوایی در ژنوتیپ‌های مختلف گندم در شرایط تنش خشکی، توسط Bayoumi و همکاران (۲۰۰۸) نیز گزارش شده است. Kadioglu و Terzi (۲۰۰۸)، عنوان کردند که تنش خشکی باعث کاهش میزان رنگدانه‌های فتوسنتزی از جمله کلروفیل در گیاه *Ctenanthe setosa* می‌گردد. بررسی‌ها مؤید این است که کلروفیل و

¹ Drought stress.

کاروتنوئیدها نقش مهم و مؤثری در پاسخ گیاه به تنش خشکی و نیز افزایش مقاومت آن به تنش دارند (Jaleel *et al.*, 2009). Izanloo و همکاران (۲۰۰۸) افزایش میزان کلروفیل و رشد ریشه‌ای می‌تواند به‌عنوان مکانیسمی جهت مقاومت گیاه در برابر تنش خشکی محسوب گردد. آن‌ها نیز همبستگی مثبتی بین افزایش میزان کلروفیل و افزایش میزان عملکرد گیاه در شرایط تنش خشکی در گیاه گندم گزارش نمودند. ژنوتیپ‌های متحمل به تنش خشکی در مقایسه با ارقام حساس از میزان کلروفیل بیش‌تر و یا درصد کاهش کم‌تر کلروفیل تحت شرایط تنش خشکی برخوردارند (Sairam *et al.*, 1997; Sairam *et al.*, 1998; Gummuluru *et al.*, 1989).

باکتری‌های PGPR و تنش خشکی

استفاده از ریزجانداران مفید در سیستم‌های تولید زراعی حدود ۶۰ سال پیش شروع شد و هم‌اکنون مدارک و شواهدی که دلالت بر توانایی این موجودات در افزایش میزان تحمل گیاهان نسبت به تنش‌های زنده و غیرزنده نظیر خشکی، شوری، کمبود عناصر غذایی و سمیت فلزات در افزایش است (Ahmad *et al.*, 2008; Dimkpa *et al.*, 2009). مصرف باکتری‌های PGPR جهت تحریک تحمل گیاهان زراعی نسبت به تنش‌های غیرزنده از جمله تنش خشکی به‌عنوان یک استراتژی جذاب توسط محققین زیادی مورد بررسی قرار گرفته است (Dimkpa *et al.*, 2009; Kasim *et al.*, 2013). Creus و همکاران (۲۰۰۴) کاهش کم‌تر عملکرد دانه و مقادیر بالای منیزیم، پتاسیم و کلسیم دانه در گیاه زراعی گندم تلقیح شده با باکتری جنس آزوسپریلوم تحت تنش خشکی، گزارش دادند. Wagner و Timmusk (۱۹۹۹) اشاره کردند که در سطوح نسخه‌برداری^۱، باکتریوم PGPR باعث القای ژن‌های مسئول در تنش خشکی^۲ و به دنبال آن افزایش تحمل گیاهان نسبت به تنش خشکی می‌شود. باکتری‌های حل‌کننده فسفر علاوه بر افزایش جذب فسفر در گیاه زراعی ذرت توانستند رشد گیاه را بهبود بخشیده و باعث افزایش تحمل ذرت در برابر تنش خشکی شوند (Ehteshami *et al.*, 2009). باکتری‌های بهبود دهنده رشد گیاه می‌توانند از اثرات زیان‌بار تنش‌های زنده و غیرزنده در گیاه جلوگیری کنند (Han and Lee, 2005). Kasim و همکاران (۲۰۱۳) در تحقیقی به‌عنوان کنترل تنش خشکی در گندم با استفاده از باکتری‌های محرک رشد دریافتند که تلقیح باکتریایی به‌طور قابل ملاحظه‌ای میزان آسیب حاصل از تنش خشکی را در گیاه گندم کاهش داد. آن‌ها نیز اشاره داشتند که باکتری‌های محرک رشد از طریق مکانیزم‌های متعددی چه به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم باعث افزایش تحمل گیاه گندم در برابر تنش خشکی می‌شوند که یکی از این مکانیزم‌ها القاء یا افزایش بیان ژن‌های مربوط به تنش خشکی نظیر (SAMS1, APX1 و HSP17.8) در برگ‌های گندم

¹ Transcriptional level.

² Drought-responsive gene.

است که باعث افزایش فعالیت آنزیم‌های چرخه آسکوربیت-گلوتاتیون ریداکس^۱ می‌شود. تلقیح گونه‌های مختلف گیاهی با باکتری‌های PGPR باعث افزایش رشد ریشه و یا افزایش تشکیل ریشه‌های فرعی از طریق ترشح هورمون اکسین توسط این باکتری‌ها شده و به دنبال آن سطح مؤثر ریشه افزایش یافته و نهایتاً جذب آب و عناصر غذایی توسط گیاه زراعی تحت شرایط تنش خشکی افزایش می‌یابد (Patten and Glick, 2002). علاوه بر این، باکتری‌های PGPR با تولید آنزیم ACC-دی آمیناز^۲ می‌توانند از پیش‌ساز ACC که برای تولید اتیلن استفاده می‌شود به‌عنوان منبعی از نیتروژن، بلافاصله استفاده کرده و با هیدرولیز ACC باعث کاهش میزان اتیلن در گیاه شده که به دنبال آن رشد ریشه افزایش می‌یابد (Belimov *et al.*, 2007; Belimov *et al.*, 2009; Burd *et al.*, 2000; Glick, 2014; Glick *et al.*, 1988). بدین ترتیب تنظیم ACC مکانیزم مهمی است که باکتری‌های PGPR به‌وسیله آن اثرات مثبتی را بر روی گیاهان در معرض تنش ایجاد می‌کنند (Saleem *et al.*, 2007). با توجه به مطالب فوق در این تحقیق سعی شد اثر باکتری‌های محرک رشد (ازوتوباکتر، آزوسپیریلوم و سودوموناس و تأثیر تلفیقی آن‌ها) بر برخی صفات مرفوفیزیولوژیکی نظیر عملکرد دانه، عملکرد بیولوژیکی، شاخص برداشت (HI)، کلروفیل a، b و a+b در دو رقم گندم نان تحت شرایط تنش خشکی و نرمال مورد بررسی قرار گیرد.

مواد و روش‌ها

به منظور بررسی اثر باکتری‌های محرک رشد گیاه (PGPR) بر برخی صفات مرفوفیزیولوژیکی گندم نان تحت شرایط تنش خشکی انتهایی، آزمایشی در پاییز سال ۱۳۸۹ در مزرعه تحقیقاتی دانشکده کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه آزاد کرج انجام گرفت. آزمایش به‌صورت اسپلیت فاکتوریل در قالب بلوک‌های کامل تصادفی در چهار تکرار اجرا شد. عامل آبیاری شامل دو سطح آبیاری کامل و تنش خشکی (قطع کامل آبیاری پس از مرحله گل‌دهی تا پایان رشد گیاه) به‌عنوان کرت اصلی و عامل باکتری شامل پنج سطح مصرف باکتری *Azotobacter chroococcum* (سویه ۱۲)، مصرف باکتری *Azospirillum lipoferum* (سویه of)، مصرف باکتری *Pseudomonas fluorescens* (سویه ۱۵۴)، مصرف هر سه این باکتری‌ها (مصرف توأم)، عدم مصرف باکتری (به‌عنوان تیمار شاهد) و رقم گندم تجن (به‌عنوان رقم حساس) و لاین DN₁₁ (به‌عنوان لاین مقاوم) به‌عنوان کرت فرعی بود. عملیات زراعی شامل شخم زمین به عمق ۳۰-۲۰ سانتی‌متر با گاواهن برگردان دار، زدن دیسک سنگین جهت ازبین بردن کلوخه‌ها و تسطیح زمین توسط ماله زراعی بود. بر اساس نتایج جدول ۱ جهت تامین فسفر و نیتروژن خالص مورد نیاز به‌ترتیب ۱۰۰ و ۱۵۰ کیلوگرم در هکتار کود شیمیایی فسفات دی آمونیوم و اوره به خاک مزرعه اضافه شد. با توجه به نتایج آزمون خاک نیازی به دادن کود پتاسه نبود (جدول ۱). سویه‌های

¹ Ascorbate-glutathione redox cycle.

² Aminocyclopropane-1-carboxylate deaminase.

باکتری‌ها به صورت خالص (فرموله شده در مؤسسه تحقیقات خاک و آب کرج) قبل از کاشت با بذرهاى ضدعفونى نشده گندم تلقیح شده و پس از خشک شدن بسته به نوع تیمار بر روی پشته‌ها در عمق مناسب کشت شده و بلافاصله آبیاری صورت گرفت. عملیات آبیاری در هر دو تیمار آبیاری کامل و تنش خشکی تا مرحله گرده‌افشانی و باروری (مقیاس زادوکس GS69) با توجه به مراحل رشد، وضعیت ظاهری گیاه و رطوبت موجود در خاک شبیه هم بود اما در تیمار تنش خشکی آبیاری پس از مرحله GS69 تا پایان دوره رشد گیاه و رسیدگی کامل دانه قطع شد. مبارزه با علف‌های هرز نیز به صورت مکانیکی (وجین دستی) به صورت هم‌زمان و یکنواخت انجام گرفت. جهت تعیین عملکرد و اجزای عملکرد نمونه‌برداری هر کرت و شاخص برداشت پس از حذف اثر حاشیه ای، از ردیف‌های میانی صورت گرفت. اندازه‌گیری محتوی کلروفیل a و b توسط روش Arnon (۱۹۴۹) و دستگاه اسپکترو فتومتر ماورای بنفش صورت گرفت.

تجزیه واریانس کلیه صفات آزمایشی به وسیله نرم‌افزارهای SAS انجام گرفت. کلیه میانگین‌های صفات مورد مطالعه توسط آزمون چند دامنه‌ای دانکن در سطح احتمال پنج درصد مقایسه گردیدند. ترسیم نمودارها توسط نرم‌افزار EXCLE صورت پذیرفت.

جدول ۱: مشخصات شیمیایی و فیزیکی خاک محل آزمایش (عمق نمونه‌برداری ۳۰-۰ سانتی‌متری خاک)

اسیدیته (pH)	شوری (دسی‌زیمنس بر متر)	بافت خاک	شن (درصد)	رس (درصد)	لای (درصد)	مواد آلی (درصد)	فسفر قابل جذب (پی‌پی‌ام)	پتاس قابل جذب (پی‌پی‌ام)	نیترژن کل (درصد)
۷/۷۲	۱	لوم رسی شنی	۵۹	۲۱	۲۰	۰/۸	۱۰	۳۰۱/۲۳	۰/۰۸

نتایج و بحث

اثر اصلی ارقام گندم بر صفات آزمایش

با توجه به نتایج جدول ۲ اثرات اصلی ارقام گندم بر روی کلیه صفات مرفوفیزیولوژیکی مورد مطالعه بسیار معنی‌داری ($P \leq 0/01$) تشخیص داده شد. با توجه به جدول ۳، لاین DN₁₁ بالاترین میزان صفات مرفوفیزیولوژیکی یعنی عملکرد دانه (۹/۶۰۶ تن در هکتار)، عملکرد بیولوژیکی (۲۳/۶۳۲ تن در هکتار)، شاخص برداشت (HI) (۴۰/۸۱۷ درصد)، محتوی کلروفیل a (۹/۵۲۷ میلی‌گرم بر گرم وزن تازه بافت)، کلروفیل b (۴/۶۴۰ میلی‌گرم بر گرم وزن تازه بافت) و کلروفیل a+b (۱۴/۱۶۸ میلی‌گرم بر گرم وزن تازه بافت) در مقایسه با رقم تجن به خود اختصاص داد.

اثر اصلی آبیاری بر صفات آزمایش

با توجه به نتایج جدول ۲ اثرات اصلی آبیاری بر روی کلیه صفات مرفوفیزیولوژیکی مورد مطالعه بسیار معنی‌داری ($P \leq 0/01$) تشخیص داده شد. نتایج جدول ۳ بیانگر این بود که کلیه صفات در شرایط تنش خشکی روندی کاهشی داشتند، به طوری که کم‌ترین میزان عملکرد دانه (۸/۵۲۸ تن در هکتار)، عملکرد بیولوژیکی (۲۰/۳۳۰ تن در هکتار)،

شاخص برداشت (HI) (۴۱/۸۷۸ درصد)، محتوی کلروفیل a (۷/۵۶۸ میلی‌گرم بر گرم وزن تازه)، کلروفیل b (۳/۸۱۰) میکرومول بر گرم وزن تازه بافت) و کلروفیل a+b (۱۱/۳۷۸ میلی‌گرم بر گرم وزن تازه) در مقایسه با تیمار آبیاری کامل (نرمال) به خود اختصاص داد. کاهش عملکرد دانه و عملکرد بیولوژیکی در اثر تنش خشکی اواخر فصل توسط سایر محققین نیز گزارش شده است (Rajala et al., 2004, Kirigwi et al., 2004). تغییر میزان کلروفیل و کاهش آن تحت شرایط تنش خشکی، با پیری برگ در ارتباط است (Lege-Pinto et al., 2008; Guerfel et al., 2009).

جدول ۲: میانگین مربعات و سطوح معنی‌دار بودن صفات مرفوفیزیولوژیکی مختلف تحت اثر آبیاری،

باکتری و ارقام گندم

میانگین مربعات						درجه آزادی	منابع تغییرات
کلروفیل (a+b)	کلروفیل (b)	کلروفیل (a)	شاخص برداشت	عملکرد بیولوژیکی	عملکرد دانه		
۱/۲۰۶ ^{ns}	۰/۲۰۴ ^{ns}	۰/۸۹۸ ^{ns}	۰/۵۵۶ ^{ns}	۲/۸۲۳ ^{ns}	۰/۷۴۷ ^{ns}	۳	تکرار
۲۷۴/۸۳۷ ^{ns}	۲۶/۱۰۶ ^{ns}	۱۳۱/۵۳۰ ^{ns}	۲۷۴/۵۴۱ ^{ns}	۵۰۹/۰۹۱ ^{ns}	۲۷/۱۶۸ ^{ns}	۱	آبیاری
۷۰/۱۲۵ ^{ns}	۵/۳۶۶ ^{ns}	۳۶/۶۹۰ ^{ns}	۵۰/۲۴۵ ^{ns}	۴۸/۵۳۲ ^{ns}	۱۹/۶۰۲ ^{ns}	۱	رقم
۲/۷۵۳ ^{ns}	۰/۰۰۹ ^{ns}	۲/۴۴۳ ^{ns}	۳/۲۰۰ ^{ns}	۱/۳۴۹ ^{ns}	۰/۰۲۸ ^{ns}	۱	آبیاری × رقم
۶۹/۱۱۷ ^{ns}	۷/۳۷۱ ^{ns}	۳۱/۷۸۰ ^{ns}	۲۶/۶۸۵ ^{ns}	۱۴/۸۰۲ ^{ns}	۷/۹۱۵ ^{ns}	۴	باکتری
۶/۲۶۷ ^{ns}	۰/۵۱۸ ^{ns}	۳/۵۱۱ ^{ns}	۰/۱۵۱ ^{ns}	۱۵/۳۲۱ ^{ns}	۲/۱۴۷ ^{ns}	۴	آبیاری × باکتری
۲/۳۷۳ ^{ns}	۰/۵۴۶ ^{ns}	۰/۸۳۵ ^{ns}	۲/۷۴۳ ^{ns}	۳/۸۹۱ ^{ns}	۰/۹۷۸ ^{ns}	۴	رقم × باکتری
۳/۷۴۴ ^{ns}	۰/۸۹۶ ^{ns}	۱/۱۰۳ ^{ns}	۰/۶۹۴ ^{ns}	۶/۱۷۵ ^{ns}	۰/۷۱۴ ^{ns}	۴	آبیاری × رقم × باکتری
۱/۸۶۸	۰/۰۴۴	۱/۵۴۳	۲/۶۸۹	۷/۷۱۴	۱/۲۲۲	۵۴	خطا
۱۰/۳۳۰	۴/۷۹۱	۱۴/۰۳۷	۴/۰۹۷	۱۲/۱۵۳	۱۲/۱۳۲	-	ظریب تغییرات (درصد)

ns, * و **: به ترتیب بیانگر عدم اختلاف معنی‌دار و اختلاف معنی‌دار در سطوح احتمال پنج و یک درصد می‌باشند.

اثر اصلی باکتری بر صفات آزمایش

با توجه به نتایج جدول ۲ اثرات اصلی باکتری بر روی کلیه صفات مرفوفیزیولوژیکی به استثناء عملکرد بیولوژیکی بسیار معنی‌داری ($P \leq 0.01$) تشخیص داده شد. با توجه به جدول ۳، تیمار مصرف توأم باکتری بالاترین میزان صفات مرفوفیزیولوژیکی یعنی عملکرد دانه (۱۰/۱۷ تن در هکتار)، عملکرد بیولوژیکی (۲۴/۲۵ تن در هکتار)، شاخص برداشت (۴۲/۰۷ درصد)، محتوی کلروفیل a (۱۰/۳۴ میلی‌گرم بر گرم وزن تازه)، کلروفیل b (۵/۲۰ میلی‌گرم بر گرم وزن تازه) و کلروفیل a+b (۱۵/۲۴ میلی‌گرم بر گرم وزن تازه) در مقایسه با مصرف تکی ریزوباکتری‌ها محرک رشد گیاه و تیمار عدم مصرف باکتری (شاهد) به خود اختصاص داد. به‌طور کلی با توجه به نتایج جدول ۳، کاربرد منفرد و توأم ریزوباکتری‌ها محرک رشد گیاه در مقایسه با تیمار عدم مصرف باکتری (شاهد) توانست کلیه صفات مرفوفیزیولوژیکی را بهبود بخشد. نتایج مشابهی مبنی بر افزایش عملکرد دانه، عملکرد بیولوژیکی و محتوی کلروفیل و میزان فتوسنتز گیاهان زراعی مختلف تلقیح شده با باکتری‌های محرک رشد گیاه (PGPR) گزارش شده است (Kloepper et al., 1980; Vessey, 2003; Fischer and Gray, 2005; Tilak et al., 1982; Figueiredo et al., 2008; Tilak et al., 1982; Figueiredo et al., 2008).

باکتری‌های جنس آزوسپیریلوم با افزایش فراهمی نیتروژن باعث افزایش رشد و عملکرد گندم شدند. تلقیح گیاه زراعی گندم با استرین‌های مختلف باکتری آزوسپیریلوم سبب افزایش معنی‌دار در عملکرد دانه (حدود ۲۳ تا ۶۳ درصد) نسبت به تیمار کنترل شده است (Caballero-Mellado *et al.*, 1992). عمواقایی و همکاران (۱۳۸۱؛ ۱۳۸۲) ضمن مشاهده افزایش رشد ریشه، عملکرد دانه و اجزای در ارقام مختلف گندم در اثر تلقیح با دو سویه باکتری *Azospirillum brasilense* برهمکنش سویه باکتری و رقم تلقیح شده با آن و اختصاصی بودن این اثر برای هر رقم را مشاهده کردند.

جدول ۳: مقایسه میانگین اثرات اصلی آبیاری، رقم و باکتری PGPR بر صفات مرفوفیزیولوژیکی مورد مطالعه

تیمارهای آزمایشی	عملکرد دانه (تن در هکتار)	عملکرد بیولوژیک (تن در هکتار)	شاخص برداشت (درصد)	کلروفیل a (میلی‌گرم در گرم)	کلروفیل b (میلی‌گرم در گرم)	کلروفیل a+b (میلی‌گرم در گرم)
نرمال	۹/۶۹۳ ^a	۲۵/۳۷۵ ^a	۳۸/۱۷۳ ^b	۱۰/۱۳۲ ^a	۴/۹۵۳ ^a	۱۵/۰۸۵ ^a
آبیاری	۸/۵۲۸ ^b	۲۰/۳۳۰ ^b	۴۱/۸۷۸ ^a	۷/۵۶۸ ^b	۳/۸۱۰ ^b	۱۱/۳۷۸ ^b
رقم	۸/۶۱۶ ^b	۲۲/۰۷۴ ^b	۳۹/۲۳۳ ^b	۸/۱۷۳ ^b	۴/۱۲۳ ^b	۱۲/۲۹۵ ^b
لاین DN ₁₁	۹/۶۰۶ ^a	۲۳/۶۳۲ ^a	۴۰/۸۱۷ ^a	۹/۵۲۷ ^a	۴/۶۴۰ ^a	۱۴/۱۶۸ ^a
عدم مصرف	۸/۳۸۷ ^c	۲۱/۸۶۹ ^b	۳۸/۷۰۶ ^c	۶/۵۹۳ ^c	۳/۳۰۸ ^c	۹/۹۰۱ ^b
ازتوباکتر	۹/۴۲ ^{ab}	۲۳/۴۰۵ ^{ab}	۴۰/۳۵۶ ^b	۸/۸۶۶ ^b	۴/۴۵۶ ^b	۱۳/۳۲۲ ^b
باکتری	۸/۷۹ ^{bc}	۲۲/۳۰۶ ^{ab}	۳۹/۷۰۶ ^{bc}	۹/۶۴۱ ^{ab}	۴/۵۲۰ ^b	۱۴/۱۶۱ ^b
سدوموناس	۸/۷۶ ^{bc}	۲۲/۴۳۴ ^{ab}	۳۹/۲۸۸ ^{bc}	۸/۸۰۹ ^b	۴/۴۲۸ ^b	۱۳/۲۳۶ ^b
مصرف توأم	۱۰/۱۷ ^a	۲۴/۲۵۰ ^a	۴۲/۰۶۸ ^a	۱۰/۳۴۰ ^a	۵/۱۹۶ ^a	۱۵/۵۳۶ ^a

میانگین‌هایی که حداقل در یک حرف مشترک هستند، اختلاف آماری معنی‌داری در آزمون دانکن در سطح احتمال پنج درصد ندارند.

برهمکنش دو گانه آبیاری و باکتری بر صفات آزمایش

با توجه به نتایج جدول ۲ برهمکنش آبیاری و باکتری فقط بر روی میزان کلروفیل a، b و a+b معنی‌دار تشخیص داده شد. با توجه به جدول ۴، تیمار کاربرد توأم باکتری هم در شرایط تنش خشکی و هم نرمال، بیش‌ترین میزان صفات مرفوفیزیولوژیکی را در مقایسه با مصرف منفرد باکتری و تیمار عدم مصرف باکتری (شاهد) به خود اختصاص داد. باکتری‌های بهبود دهنده رشد گیاه (PGPR) می‌توانند از اثرات زیانبار تنش‌های زنده و غیرزنده در گیاه جلوگیری کنند (Han and Lee, 2005). در آزمایش گلدانی دیگری، اثرات ازتوباکتر و آزوسپیریلوم به‌صورت توأم و جداگانه، روی رشد و عملکرد گندم مورد مطالعه قرار گرفت و گزارش شد که اثر توأم دو باکتری بهتر از اثر هر یک از آن‌ها به تنهایی بود (Rai and Gaur, 1988). مصرف توأم باکتری در مقایسه با مصرف منفرد، جذب نیتروژن، فسفر و عناصر کم مصرف توسط گیاه لوبیا را بهبود بخشید (Yadegari *et al.*, 2010) و باعث افزایش قابل توجهی در زیست‌توده ریشه و اندام‌های هوایی نخود شد (Sindhu *et al.*, 2002). اثرات مفید باکتری‌های ازتوباکتر، آزوسپیریلوم و سدوموناس ممکن است به خاطر مشارکت آن‌ها در افزایش رشد گیاه به واسطه تثبیت زیستی نیتروژن، محلول کردن فسفات نامحلول خاک و تولید هورمون‌های گیاهی باشد که مجموعه این عوامل می‌تواند جذب بیش‌تر مواد غذایی توسط گیاه را تحریک کرده و منجر به بهبود فرآیند فتوسنتز و در نتیجه افزایش رشد و عملکرد گیاه شود (Hewedy, 1999).

جدول ۴: مقایسه میانگین برهمکنش دو گانه آبیاری و باکتری PGPR بر صفات مرفوفیزیولوژیکی مورد مطالعه

کلوپیل a+b (میلی گرم در گرم)	کلوپیل b (میلی گرم در گرم)	کلوپیل a (میلی گرم در گرم)	شاخص برداشت (درصد)	عملکرد بیولوژیک (تن در هکتار)	عملکرد دانه (تن در هکتار)	تیمارهای آزمایشی	
						آبیاری	باکتری
۱۰/۷۵۳e	۳/۵۸۵e	۷/۱۶۸ef	۳۶/۸۲۵f	۲۶/۰۰۸a	۹/۵۷۸ab ^o	عدم مصرف	باکتری
۱۵/۲۲۶bc	۵/۰۹۴b	۱۰/۱۳۳b	۳۷/۶۶۲de	۲۴/۸۷۹ab	۹/۶۲۸ab	ازوتوباکتر	باکتری
۱۶/۵۹۶ab	۵/۱۲۹b	۱۱/۴۶۸a	۳۷/۷۵۰ef	۲۴/۷۰۱ab	۹/۳۲۵bc	آزوسپیریوم	نرمال
۱۴/۹۹۶c	۴/۹۶۶b	۱۰/۰۰۰bc	۳۷/۴۳۸ef	۲۴/۶۸۵ab	۹/۲۱۴bc	سدوموناس	باکتری
۱۷/۸۵۲a	۵/۹۶۰a	۱۱/۸۹۳a	۴۰/۱۸۸cd	۲۶/۶۰۴a	۱۰/۷۲۳a	مصرف توأم	باکتری
۹/۰۴۹f	۳/۰۳۱f	۶/۰۱۸f	۴۰/۵۸۸bc	۱۷/۷۳۰d	۷/۱۹۶d	عدم مصرف	باکتری
۱۱/۴۱۸e	۳/۸۱۸d	۷/۶۰۰de	۴۲/۰۵۰b	۲۱/۹۳۱bc	۹/۲۲۴bc	ازوتوباکتر	باکتری
۱۱/۷۲۶e	۳/۹۱۱d	۷/۸۱۵de	۴۱/۶۶۲bc	۱۹/۹۱۰cd	۸/۲۷۳cd	آزوسپیریوم	تنش
۱۱/۴۷۶e	۳/۸۵۹d	۷/۶۱۸de	۴۱/۱۳۸bc	۲۰/۱۸۳cd	۸/۳۱۴cd	سدوموناس	تنش
۱۳/۲۲۰d	۴/۴۳۳c	۸/۷۸۸cd	۴۳/۹۵۰a	۲۱/۸۹۶bc	۹/۶۳۳ab	مصرف توأم	تنش

میانگین‌هایی که حداقل در یک حرف مشترک هستند، اختلاف آماری معنی‌داری در آزمون دانکن در سطح احتمال پنج درصد ندارند.

برهمکنش دو گانه آبیاری و رقم بر صفات آزمایش

اگر چه برهمکنش آبیاری و رقم بر صفات مورد مطالعه معنی‌دار تشخیص داده نشد (جدول ۲)، اما جدول ۵ نشان داد که رقم DN₁₁ در مقایسه با رقم تجن چه در شرایط نرمال و چه در شرایط تنش خشکی بالاترین میزان صفات آزمایشی را به خود اختصاص داد. به طوری که تحت شرایط تنش خشکی، رقم DN₁₁ در مقایسه با رقم تجن میزان عملکرد دانه، عملکرد بیولوژیکی، شاخص برداشت، کلوپیل a، b و a+b را به ترتیب (۹/۰۰۴ تن در هکتار، ۲۰/۹۷۹ تن در هکتار، ۴۲/۸۷۰ درصد، ۸/۰۷، ۴/۰۵۹ و ۱۲/۱۲۹ میلی‌گرم بر گرم وزن تازه بافت) بیش‌تری را به خود اختصاص داد. در شرایط تنش خشکی، تیمار کاربرد توأم باکتری با (۹/۶۳۳ تن در هکتار، ۲۱/۸۹۶ تن در هکتار، ۴۳/۹۵۰ درصد، ۸/۷۸۸، ۴/۴۳۳ و ۱۳/۲۲۰ میلی‌گرم بر گرم وزن تازه بافت) و تیمار عدم مصرف باکتری (شاهد) با (۷/۱۹۶ تن در هکتار، ۱۷/۷۳۰ تن در هکتار، ۴۰/۵۸۸ درصد، ۶/۰۱۸، ۳/۰۳۱ و ۹/۰۴۹ میلی‌گرم بر گرم وزن تازه بافت) به ترتیب بیش‌ترین و کم‌ترین میزان عملکرد دانه، عملکرد بیولوژیکی، شاخص برداشت، محتوی کلوپیل a، b و a+b را به خود اختصاص دادند (جدول ۴). به‌طور کلی، نتایج این آزمایش نشان داد که مصرف PGPR (چه به‌صورت منفرد و یا توأم) در مقایسه با تیمار عدم مصرف باکتری (شاهد)، توانست کلیه صفات مرفوفیزیولوژیکی را هم در شرایط نرمال و هم تنش خشکی ارتقاء دهد.

جدول ۵: مقایسه میانگین برهمکنش دوگانه آبیاری و رقم بر صفات مرفوفیزیولوژیکی مورد مطالعه

کلوپیل a+b (میلی گرم در گرم)	کلوپیل b (میلی گرم در گرم)	کلوپیل a (میلی گرم در گرم)	شاخص برداشت (درصد)	عملکرد بیولوژیک (تن در هکتار)	عملکرد دانه (تن در هکتار)	تیمارهای آزمایشی	
						رقم	آبیاری
۱۳/۹۶۳b	۴/۶۸۳b	۹/۲۸۰b	۳۷/۵۸۰d	۲۴/۴۶۷b	۹/۱۸۰b ^o	تجن	نرمال
۱۶/۲۰۷a	۵/۲۲۳a	۱۰/۹۸۴a	۳۸/۷۶۵c	۲۶/۲۸۴a	۱۰/۲۰۷a	لاین DN ₁₁	نرمال
۱۰/۶۲۷d	۳/۵۶۲d	۷/۰۶۵d	۴۰/۸۸۵b	۱۹/۶۸۱c	۸/۰۵۲c	تجن	تنش
۱۲/۱۲۹c	۴/۰۵۹c	۸/۰۷۰c	۴۲/۸۷۰a	۲۰/۹۷۹c	۹/۰۰۴b	لاین DN ₁₁	تنش

میانگین‌هایی که حداقل در یک حرف مشترک هستند، اختلاف آماری معنی‌داری در آزمون دانکن در سطح احتمال پنج درصد ندارند.

برهمکنش دو گانه رقم و باکتری بر صفات آزمایش

نتایج جدول ۲ نشان داد که برهمکنش رقم و باکتری فقط بر روی میزان کلروفیل b بسیار معنی داری تشخیص داده شد ($P \leq 0.01$). با توجه به جدول ۶، تلقیح بذور لاین DN₁₁ با مخلوطی از جنس‌های مختلف باکتری و ترکیب تیماری رقم تجن و عدم مصرف باکتری (شاهد) به ترتیب با ۵/۴۶ و ۳/۱۴ میلی‌گرم بر گرم وزن تازه بافت به ترتیب بیش‌ترین و کم‌ترین میزان محتوی کلروفیل b را به خود اختصاص دادند. اگر چه برهمکنش رقم و باکتری بر میزان عملکرد دانه، عملکرد بیولوژیکی، شاخص برداشت، محتوی کلروفیل a و a+b معنی دار تشخیص داده نشد (جدول ۲). نتایج جدول ۶ نشان داد که تلقیح بذور رقم تجن و لاین DN₁₁ به صورت تکی یا مخلوط با جنس‌های مختلف باکتری PGPR در مقایسه با تیمار عدم تلقیح باکتریایی (شاهد)، توانست عملکرد دانه، عملکرد بیولوژیکی، شاخص برداشت، محتوی کلروفیل a و a+b را بهبود بخشد. به طوری که ترکیب رقم DN₁₁ با تیمار مصرف توأم باکتری با (۱۱/۰۴ تن در هکتار، ۲۵/۵۹ تن در هکتار، ۴۳/۴۵ درصد، ۱۰/۹۲ و ۱۶/۳۸ میلی‌گرم بر گرم وزن تازه بافت) و ترکیب رقم تجن با تیمار عدم مصرف باکتری (شاهد) با (۷/۹۳۶ تن در هکتار، ۲۰/۹۰۹ تن در هکتار، ۳۸/۴۸ درصد، ۶/۲۲ و ۹/۳۶ میلی‌گرم بر گرم وزن تازه بافت) به ترتیب بیش‌ترین و کم‌ترین میزان عملکرد دانه و بیولوژیکی، شاخص برداشت، محتوی کلروفیل a و a+b را به خود اختصاص دادند. تلقیح گیاهان زراعی مختلف مانند گندم، برنج، سیب زمینی با انواعی از باکتری‌های حل‌کننده فسفات موجب افزایش معنی داری در میزان محصول آن‌ها می‌شود (Soba Rao, 1988). ریحانی‌تبار و همکاران (۱۳۸۱) در پژوهشی به‌عنوان تأثیر مصرف مایه تلقیح *Pseudomonas fluorescens* بر عملکرد و اجزاء عملکرد گندم بهاره در شرایط گلخانه‌ای، افزایش ارتفاع بوته و تعداد پنجه و سنبله‌های بوته گندم در اثر تلقیح با باکتری *Pseudomonas fluorescens* را مشاهده کردند.

جدول ۶: مقایسه میانگین برهمکنش دوگانه ارقام گندم و باکتری PGPR بر صفات مرفوفیزیولوژیکی مورد مطالعه

تیمارهای آزمایشی	عملکرد دانه (تن در هکتار)	عملکرد بیولوژیک (تن در هکتار)	شاخص برداشت (درصد)	کلروفیل a (میلی‌گرم در گرم)	کلروفیل b (میلی‌گرم در گرم)	کلروفیل a+b (میلی‌گرم در گرم)	رقم	
							باکتری	رقم
عدم مصرف	۷/۹۳۶ ^d	۲۰/۹۰۹ ^c	۳۸/۴۷۵ ^e	۶/۲۱۵ ^e	۳/۱۴۳ ^f	۹/۳۵۸ ^d	عدم مصرف	رقم
ازتوباکتر	۸/۸۱۹ ^{bcd}	۲۲/۳۳۴ ^{bc}	۳۹/۵۷۵ ^{bcde}	۷/۹۴۰ ^{cd}	۴/۰۰۶ ^d	۱۱/۹۴۴ ^c	ازتوباکتر	رقم
تجن	۸/۴۹۱ ^{cd}	۲۲/۰۱۴ ^{bc}	۳۸/۸۱۳ ^{de}	۹/۰۲۵ ^{bc}	۴/۵۱۹ ^c	۱۳/۵۴۴ ^b	ازتوسپیریوم	رقم
سدوموناس	۸/۵۱۵ ^{cd}	۲۲/۲۰۴ ^{bc}	۳۸/۶۱۳ ^e	۷/۹۲۳ ^{cd}	۴/۰۱۰ ^d	۱۱/۹۳۳ ^c	سدوموناس	رقم
مصرف توأم	۹/۳۱۶ ^{bc}	۲۲/۹۰۹ ^{abc}	۴۰/۶۸۸ ^{bc}	۹/۷۶۰ ^{ab}	۴/۹۳۵ ^b	۱۴/۶۹۵ ^b	مصرف توأم	رقم
عدم مصرف	۸/۸۳۸ ^{bcd}	۲۲/۸۲۹ ^{abc}	۳۸/۹۳۸ ^{cde}	۶/۹۷۰ ^{de}	۳/۴۷۴ ^e	۱۰/۴۴۴ ^d	عدم مصرف	رقم
ازتوباکتر	۱۰/۰۳۲ ^{ab}	۲۴/۴۷۶ ^{ab}	۴۱/۱۳۸ ^b	۹/۷۹۳ ^{ab}	۴/۹۰۵ ^b	۱۴/۶۹۸ ^b	ازتوباکتر	رقم
ازتوسپیریوم	۹/۱۰۶ ^{bcd}	۲۲/۵۹۸ ^{abc}	۴۰/۶۰۰ ^{bcd}	۱۰/۲۵۸ ^{ab}	۴/۵۲۱ ^c	۱۴/۷۷۹ ^b	ازتوسپیریوم	لاین DN ₁₁
سدوموناس	۹/۰۱۳ ^{bcd}	۲۲/۶۶۴ ^{abc}	۳۹/۹۶۳ ^{bcde}	۹/۶۹۵ ^{ab}	۴/۸۴۵ ^b	۱۴/۵۴۰ ^b	سدوموناس	لاین DN ₁₁
مصرف توأم	۱۱/۰۳۹ ^a	۲۵/۵۹۱ ^a	۴۲/۴۵۰ ^a	۱۰/۹۲۰ ^a	۵/۴۵۸ ^a	۱۶/۳۷۸ ^a	مصرف توأم	لاین DN ₁₁

میانگین‌هایی که حداقل در یک حرف مشترک هستند، اختلاف آماری معنی داری در آزمون دانکن در سطح احتمال پنج درصد ندارند.

برهمکنش سه گانه آبیاری، رقم و باکتری بر صفات آزمایش

نتایج جدول ۲ نشان داد که برهمکنش آبیاری، رقم و باکتری فقط بر روی میزان کلروفیل b بسیار معنی‌داری ($P \leq 0.01$) تشخیص داده شد. با توجه به جدول ۷، ترکیب تیماری لاین DN₁₁ × مخلوط باکتری × نرمال و ترکیب لاین DN₁₁ × عدم تلقیح × تنش به ترتیب با ۶/۳۷ و ۳/۲۵ میلی‌گرم بر گرم وزن تازه بافت بیش‌ترین و کم‌ترین میزان محتوی کلروفیل b را به خود اختصاص دادند. اگر چه برهمکنش سه گانه عوامل آزمایش بر میزان عملکرد دانه و عملکرد بیولوژیکی، شاخص برداشت، محتوی کلروفیل a و a+b معنی‌دار تشخیص داده نشد (جدول ۲). اما جدول ۷ نشان داد که در شرایط تنش خشکی، تلقیح بذور لاین DN₁₁ و رقم تجن با مخلوطی از جنس‌های مختلف باکتری در مقایسه با تیمار عدم تلقیح باکتریایی، توانست عملکرد دانه، عملکرد بیولوژیکی، شاخص برداشت، محتوی کلروفیل a و a+b را بهبود بخشد.

جدول ۷: مقایسه میانگین برهمکنش سه گانه آبیاری، ارقام گندم و باکتری PGPR بر صفات مرفوفیزیولوژیکی مورد

مطالعه

تیمارهای آزمایشی	عملکرد دانه (تن در هکتار)	عملکرد بیولوژیکی (تن در هکتار)	شاخص برداشت (درصد)	کلروفیل a (میلی‌گرم در گرم)	کلروفیل b (میلی‌گرم در گرم)	کلروفیل a+b (میلی‌گرم در گرم)	آبیاری		
							رقم	باکتری	رقم
عدم مصرف	۹/۳۲۳bcde ^o	۲۵/۲۶۳abc	۳۶/۴۵۰h	۶/۸۸۰cde	۳/۴۶۸gh	۱۰/۳۴fgh	عدم مصرف	رقم	باکتری
ازتوباکتر	۸/۹۳۰bcde	۲۳/۵۳۵bcdefg	۳۸/۱۵۰efgh	۸/۸۰۰bc	۴/۴۶۸cd	۱۳/۲۶۸dc	ازتوباکتر	رقم	باکتری
آزوسپیریلوم	۹/۰۲۰bcde	۲۴/۲۷۳bcdef	۳۷/۲۰۰gh	۱۰/۹۷۵a	۵/۵۰۰ab	۱۶/۴۸۳b	آزوسپیریلوم	رقم	باکتری
سدوموناس	۹/۱۰۳bcde	۲۴/۷۶۳abcd	۳۶/۹۲۵gh	۸/۷۱۰bc	۴/۴۲۳de	۱۳/۱۳۳dc	سدوموناس	رقم	باکتری
مصرف توأم	۹/۵۲۳bcde	۲۴/۲۴۰bcdef	۳۹/۱۷۵defg	۱۱/۰۳۵a	۵/۵۵۰b	۱۶/۵۸۵b	مصرف توأم	رقم	باکتری
عدم مصرف	۹/۸۳۳bc	۲۶/۳۹۳ab	۳۷/۲۰۰gh	۷/۴۵۵bcde	۳/۷۰۳gh	۱۱/۱۵۸defg	عدم مصرف	رقم	باکتری
ازتوباکتر	۱۰/۳۲۵b	۲۶/۳۲۳ab	۳۹/۱۷۵defg	۱۱/۴۶۵a	۵/۷۲۰c	۱۷/۱۸۵ab	ازتوباکتر	رقم	باکتری
آزوسپیریلوم	۹/۶۳۰bcde	۲۵/۱۳۰abcd	۳۸/۳۰۰efgh	۱۱/۹۶۰a	۴/۷۵۰c	۱۶/۷۱۰b	آزوسپیریلوم	رقم	باکتری
سدوموناس	۹/۳۲۵bcde	۲۴/۶۰۰abcde	۳۷/۹۵۰fgh	۱۱/۲۹۰a	۵/۵۷۰b	۱۶/۸۶۰b	سدوموناس	رقم	باکتری
مصرف توأم	۱۱/۹۲۲a	۲۸/۹۶۸a	۴۱/۲۰۰bcd	۱۲/۷۵۰a	۶/۳۷۰a	۱۹/۱۲۰a	مصرف توأم	رقم	باکتری
عدم مصرف	۶/۵۵۰f	۱۶/۱۹۵h	۴۰/۵۰۰bcdef	۵/۵۵۰e	۲/۸۱۸i	۸/۳۶۸h	عدم مصرف	رقم	باکتری
ازتوباکتر	۷/۴۰۰bcde	۲۱/۲۳۳cdefg	۴۱/۰۰۰bcd	۷/۰۸۰bcde	۳/۵۴۵g	۱۰/۶۲۵efg	ازتوباکتر	رقم	باکتری
آزوسپیریلوم	۷/۹۶۳cdef	۱۹/۷۵۵fgh	۴۰/۴۲۵bcdef	۷/۰۷۵bcde	۳/۵۳۰gh	۱۰/۶۰۵efg	آزوسپیریلوم	رقم	باکتری
سدوموناس	۷/۹۲۸def	۱۹/۶۴۵fgh	۴۰/۳۰۰cdef	۷/۱۳۵bcde	۳/۵۹۸g	۱۰/۷۳۳efg	سدوموناس	رقم	باکتری
مصرف توأم	۹/۱۱۰bcde	۲۱/۵۷۸cdefg	۴۲/۲۰۰bc	۸/۴۸۵bcd	۴/۳۲۰def	۱۲/۸۰۵cde	مصرف توأم	رقم	باکتری
عدم مصرف	۷/۸۴۳ef	۱۹/۲۶۵gh	۴۰/۶۷۵bcde	۶/۴۸۵de	۳/۲۴۵h	۹/۷۳۰gh	عدم مصرف	رقم	باکتری
ازتوباکتر	۹/۷۴۰bcd	۲۲/۶۳۰bcdefg	۴۳/۱۰۰b	۸/۱۲۰bcd	۴/۰۹۰f	۱۲/۲۱۰cdef	ازتوباکتر	رقم	باکتری
آزوسپیریلوم	۸/۵۸۳bcde	۲۰/۰۶۵efgh	۴۲/۹۰۰bc	۸/۵۵۵bcd	۴/۲۹۳def	۱۲/۸۴۸cde	آزوسپیریلوم	رقم	باکتری
سدوموناس	۸/۷۰۰bcde	۲۰/۷۲۰defg	۴۱/۹۷۵bc	۸/۱۰۰bcd	۴/۱۲۰ef	۱۲/۲۲۰cdef	سدوموناس	رقم	باکتری
مصرف توأم	۱۰/۱۵۵b	۲۲/۲۱۵bcdefg	۴۵/۷۰۰a	۹/۰۹۰b	۴/۵۴۵cd	۱۳/۶۳۵c	مصرف توأم	رقم	باکتری

میانگین‌هایی که حداقل در یک حرف مشترک هستند، اختلاف آماری معنی‌داری در آزمون دانکن در سطح احتمال پنج درصد ندارند.

در شرایط تنش خشکی، تلقیح لاین DN₁₁ با تیمار مخلوط باکتری با (۱۰/۶۵) تن در هکتار، ۲۲/۲۲ تن در هکتار، ۴۵/۷ درصد، ۹/۱ و ۱۳/۶۴ میلی‌گرم بر گرم وزن تازه بافت) به ترتیب بیش‌ترین میزان عملکرد دانه، عملکرد بیولوژیکی، شاخص برداشت، محتوی کلروفیل a و a+b را به خود اختصاص داد (جدول ۶). ترکیب تیماری رقم تجن × عدم مصرف باکتری با ۶/۵۵۰ تن در هکتار، ۱۶/۲۰ تن در هکتار، ۵/۵۵ و ۸/۳۷ میلی‌گرم بر گرم وزن تازه بافت به ترتیب کم‌ترین میزان

عملکرد دانه، عملکرد بیولوژیکی محتوی کلروفیل a و a+b را به خود اختصاص داد، ضمناً کمترین مقدار شاخص برداشت (۴۰/۳ درصد) مربوط به تلقیح رقم تجن با باکتری جنس سدوموناس بود (جدول ۷). نتایج نشان داد که مصرف PGPR چه به صورت مخلوط یا منفرد توانست با بهبود رشد و نمو گیاه گندم، باعث افزایش تحمل و دامنه بردباری رقم تجن و لاین DN₁₁ در برابر تنش خشکی شود. Timmusk و Wagner (۱۹۹۹)، Han و Lee (۲۰۰۵) و Liddycoat و همکاران (۲۰۰۹) نتایج مشابهی را گزارش نمودند. گزارشات زیادی در ارتباط با افزایش محصول و تحمل گیاهان تلقیح شده با باکتری‌های محرک رشد تحت شرایط تنش‌های محیطی به‌ویژه خشکی وجود دارد (Cassan *et al.*, 2009; Dimkpa *et al.*, 2005; De-Bashan *et al.*, 2005; Sabri و Hasnain *al.*, 2009). گزارش دادند که تلقیح گندم با گونه‌های باکتری سدوموناس تحت شرایط تنش، باعث تحریک رشد گیاه از طریق کاهش جذب یون‌های سمی، افزایش تولید هورمون اکسین و پروتئین‌های مخصوص تنش^۱ شد.

نتیجه‌گیری

نتایج آزمایش نشان داد که لاین DN₁₁ از نظر کلیه صفات آزمایش در هر دو شرایط آبیاری کامل (نرمال) و تنش خشکی (قطع کامل آبیاری پس از مرحله گل‌دهی) نسبت به رقم تجن برتر بود و همچنین تلقیح بذور گندم با باکتری‌های محرک رشد گیاه (چه به صورت منفرد یا مخلوط) هم در شرایط نرمال و هم تنش خشکی باعث بهبود رشد و نمو و ارتقاء عملکرد گندم شد.

منابع

- امام، ی.، رنجبری، ع.م. و بحرانی، م.ج. ۱۳۸۶. ارزیابی عملکرد دانه و اجزای آن در ژنوتیپ‌های گندم تحت تأثیر تنش خشکی پس از گل‌دهی. مجله علوم و فنون کشاورزی و منابع طبیعی، علوم آب و خاک. ۱۱ (۱): ۳۲۷-۳۱۷.
- عموآقایی، ر.، مستاجران، ا. و امتیازی، گ. ۱۳۸۱. اثر سویه و غلظت باکتری آزوسپیریوم برازیلنس روی رشد و نمو ریشه ارقام گندم. مجله علوم کشاورزی ایران. ۳۳ (۲): ۲۲۲-۲۱۳.
- عموآقایی، ر.، مستاجران، ا. و امتیازی، گ. ۱۳۸۲. تأثیر باکتری آزوسپیریوم بر برخی شاخصهای رشد و عملکرد سه رقم گندم. مجله علوم و فنون کشاورزی و منابع طبیعی. ۷ (۲): ۱۳۹-۱۲۷.
- ریحانی تبار، ر. ۱۳۸۱. تأثیر مصرف مایع تلقیح پسدوموناس فلورسنس بر روی عملکرد و اجزاء عملکرد گندم بهاره در شرایط گلخانه‌ای. مجله علوم خاک. ۱۶: ۳۵-۲۳.
- کافی م. ۱۳۷۹. مکانسیم‌های مقاومت گیاهان به تنش‌های محیطی، انتشار دانشگاه فردوسی مشهد. ص: ۱۰۷-۱۳۵.

¹ Stress-specific proteins

Ahmad, I., Pichtel, J. and Hayat, S. 2008. Plant-Bacteria Interactions: *Strategies and Techniques to Promote Plant Growth*. WILEY-VCH Verlag GmbH & Co. KGaA, Weinheim. 310 PP.

Anonymous. 2005. Wheat outlook. Int. Grain Conucil. Washington D.C., available at <http://www.wheatoutlook.com>.

Arnon, D.I. 1949. Copper enzyme in isolated chloroplasts, polyphenol oxidase in betavulgaris. *Plant Physiology* 24: 1-15.

Bayoumi, T.Y., Eid, M. and Metwali, E.M. 2008. Application of physiological and biochemical indices as a screening technique for drought tolerance in wheat genotypes. *African Journal of Biotechnology* 7: 3341-2352.

Belimov, A.A., Dodd, I.C., Safronova, V.I., Hontzeas, N. and Davies, W.J. 2007. *Pseudomonas brassicacearum* strain Am3 containing 1-aminocyclopropane-1-carboxylate deaminase can show both pathogenic and growth-promoting properties in its interaction with tomato. *Journal of Experimental Botany* 58: 1485–1495.

Belimov, A.A., Dodd, I.C., Hontzeas, N., Theobald, J.C., Safronova, V.I. and Davies, W.J. 2009. Rhizosphere bacteria containing 1-aminocyclopropane-1-carboxylate deaminase increase yield of plants grown in drying soil via both local and systemic hormone signalling. *New Phytologist* 181: 413–423.

Blum, A. 2005. Mitigation of drought stress by crop management. available at: <http://www.PlantStress.com>.

Burd, G.I., Dixon, D.G. and Glick, B.R. 2000. Plant growth promoting bacteria that decrease heavy metal toxicity in plants. *Canadian Journal of Microbiology* 46: 237–245.

Caballero-Mellado, J., M.G. Carcano-Montiel and M.A. Mascarúa-Esparza. 1992. Field inoculation of wheat (*Triticum aestivum*) with *Azospirillum brasilense* under temperate climate. *Symbiosis* 13:243-253.

Cassan, F., Maiale, S., Masciarelli, O., Vidal, A., Lunaa, V. and Ruiz, O. 2009. Cadaverine production by *Azospirillum brasilense* and its possible role in plant growth promotion and osmotic stress mitigation. *European Journal of Soil Biology* 45: 12–19.

Creus, C.M., Sueldo, R.J. and Barassi, C.A. 2004. Water relations and yield in *Azospirillum*-inoculated wheat exposed to drought in the field. *Canadian Journal of Botany* 82: 273–281.

De-Bashan, L.E., Antoun, H. and Bashan, Y. 2005. Cultivation factors and population size control the uptake of nitrogen by the microalgae *Chlorella vulgaris* when interacting with the microalgae growth-promoting bacterium *Azospirillum brasilense*. *FEMS Microbiology Ecology* 54: 197–203.

Dimkpa, C., Weinand, T. and Asch, F. 2009. Plant–rhizobacteria interactions alleviate abiotic stress conditions. *Plant, Cell and Environment* 32: 1682–1694.

Ehdaie, B. 1995. Variation in water use efficiency and its components in wheat. II. Pot and field experiments. *Crop Science* 35: 1617-1626.

Ehteshami, S.M.R., Aghaalikhani, M., Khavazi, K. and Chaichi, M.R. 2007. Effect of Phosphate Solubilizing Microorganisms on quantitative and qualitative characteristics of Maize (*Zea mays* L) under water deficit stress. *Pakistan Journal of Biological Sciences* 10: 3585-3591.

Figureiredo, M.V.B., Burity, H.A., Martinez, C.R. and Chanway, C.P. 2008. Alleviation of water stress effects in common bean (*Phaseolus vulgaris* L.) by co-inoculation *Paeni bacillus* x *Rhizobium tropici*. *Applied Soil Ecology* 40:182-188.

Fischer, S.E., Fischer, S.I., Magris, S. and Mori, G.B. 2007. Isolation and characterization of bacteria from the rhizosphere of wheat. *World Journal of Microbiology and Biotechnology* 23(7): 895-903.

Glick, B.R., Penrose, D.M. and Li, J.P. 1998. A model for the lowering of plant ethylene concentrations by plant growth-promoting bacteria. *Journal of Theoretical Biology.* 190: 63-68.

Glick, B.R. 2014. Bacteria with ACC deaminase can promote plant growth and help to feed the world. *Microbiological Research* 169(1): 30-39.

Gray, E.J. and Smith, D.L. 2005. Intracellular and extracellular PGPR: commonalities and distinctions in the plant-bacterium signaling processes. *Soil Biology and Biochemistry* 37: 395-412.

Guerfel, M., Baccouri, O., Boujanah, D., Cha, W. and Zarrouk, M. 2009. Impacts of water stress on gas exchange, water relations, chlorophyll content and leaf structure in the two main Tunisian olive (*Olea europaea* L.) cultivars. *Scientia Horticulturae* 119(3): 257-263.

Gummuluru, S., Hobbs, S.L.A. and Jana, S. 1989. Physiological responses of drought tolerant and drought susceptible wheat genotypes. *Photosynthetica* 2: 479-485.

Han, H.S. and Lee, K.D. 2005. Plant Growth Promoting Rhizobacteria Effect on Antioxidant Status, Photosynthesis Mineral Uptake and Growth of Lettuce under Soil Salinity. *Research Journal of Agriculture and Biological Sciences* 1(3): 210-215.

Hasnain, S. and Sabri, A.N. 1996. Growth stimulation of *Triticum aestivum* seedlings under Cr-stress by nonrhizospheric *Pseudomonas* strains. *In: Abstract the Book of 7 Int. Symp. On Nitrogen Fixation with Non legumes.* Faisalabad, Pakistan, pp.36.

Hewedy, A.M. 1999. Influence of single and multi bacterial fertilizer on the growth and fruit yield of tomato. *Egypt Journal of Applied Science* 14(7): 508-523.

Izanloo, A., Condon, A.G., Langridge, p., tester, M. and Schnuvbusch, T. 2008. Different mechanisms of adaptation to cyclic water stress in two south Australian bread wheat cultivars. *Journal of Experimental Botany* 59: 3327-3346.

Jaleel, C.A., Manivannan, P., Wahid, A., Farooq, M., Al-Juburi, H.J., Somasundaram, R. and Panneerselvam, R. 2009. Drought stress plants: a review on morphological characteristics and pigments composition. *International Journal of agriculture and biology* 11: 100-105.

Johnston, A.M. and Fowler, D.E. 1992. Response of no-till winter wheat to nitrogen fertilization and drought stress. *Canadian Journal of Plant Science* 72: 1075-1089.

Kasim, W.A., Osman, M.E., Omar, M.N., Abd El-Daim, I.A., Abd El-Daim, I.A., Bejai, S. and Meijer, J. 2013. Control of Drought Stress in Wheat Using Plant-Growth- Promoting Bacteria. *Journal of Plant Growth Regulation* 32 (1): 122–130

Kirigwi, F.M., Ginkel, van M., Trethowan, R., Sears, R.G., Rajaram, S. and Paulsen, G.M. 2004. Evaluation of selection strategies for wheat adaptation across water regimes. *Euphytica* 135: 361–371.

Kloepper, J.W., Schroth, M.N. and Miller, T.D. 1980. Effects of rhizosphere colonization by plant growth promoting rhizobacteria on potato plant development and yield. *Phytopathology* 70: 1078–1082.

Lege-Pinto, F., Oliveira, J.G., Da Cunha, M., Souza, C.M.M., Rezende, C.E., Azevedo, R.A. and Vitoria, A.P. 2008. Chlorophyll a fluorescence and ultra structural changes in chloroplast of water hyacinth as indicators of environmental stress. *Environmental and experimental Botany* 64: 307-313.

Liddycoat S.M., Greenberg, B.M. and Wolyn, D.J. 2009. The effect of plant growth-promoting rhizobacteria on asparagus seedlings and germinating seeds subjected to water stress under greenhouse conditions. *Canadian Journal of Microbiology* 55: 388–394.

Moayedi, A.A., Nasrulhaq Boyce, A. and Barakbah, S.S. 2009. Influence of water deficit during different growth and developmental stages on the contribution of stored pre-anthesis assimilates to grain in selected durum and bread wheat genotypes. *Australian Journal of Basic and Applied Sciences* 3(4): 4408-4415.

Panneerselvam, R., Jaleel, C.A., Somasundaram, R., Sridharan, R. and Gomathinayagam, M. 2007. Carbohydrate metabolism in *Dioscorea esculenta* (Lour.) Burk. tubers and *Curcuma longa* L. rhizomes during two phases of dormancy, *Colloids Surfaces B Biointerfaces* 59 (1): 59-66.

Patten, C.L. and Glick, B.R. 2002. Role of *Pseudomonas putida* indoleacetic acid in the development of the host plant root system. *Applied and Environmental Microbiology* 68: 3795–3801.

Pireivatlou, A.S., Dehdar Masjedlou, B. and Ramiz, T.A. 2010. Evaluation of yield potential and stress adaptive trait in wheat genotypes under post anthesis drought stress conditions. *African Journal of Agricultural Research* 5: 2829-2836.

Rai, S.N. and Gaur, A.C. 1988. Characterization of *Azotobacter spp* and effect of *Azotobacter* and *Azospirillum* as inoculant on the yield and N-uptake of wheat crop. *Plant Soil* 109: 131-134.

Rajala, A., Hakala, K., Kela, P.M., Muurinen, S. and Peltonen-Sainio, P. 2009. Spring wheat response to timing of water deficit through sink and grain filling capacity. *Field Crops Research* 114: 263-271.

Rejeb, I., Pastor, V. and Mauch-Mani, B. 2014. Plant Responses to Simultaneous Biotic and Abiotic Stress: Molecular Mechanisms. *Plants* 3(4): 458-475.

Sairam, R.K., Deshmukh, P.S. and Shukla, D.S. 1997. Tolerance of drought and temperature stress in relation to increased antioxidant enzyme activity in wheat. *Journal of Crop Science* 178: 171-177.

Sairam, R.K., Shukla, D.S. and Saxena, D.C. 1998. Stress induced injury and antioxidant enzymes in relation to drought tolerance in wheat genotypes. *Biology Plant* 40 (3): 357-364.

Saleem, M., Arshad, M., Hussain, S. and Bhatti, A.S. 2007. Perspective of plant growth promoting rhizobacteria (PGPR) containing ACC deaminase in stress agriculture. *Journal of Industrial Microbiology and Biotechnology* 34: 635-648.

Sindhu, S. S., Suneja, S., Goel, A. K., Pramari, N. and Dadarwal, K. R. 2002. Plant growth promoting effects of *Pseudomonas* sp. on co-inoculation with *Mesorhizobium* sp. cicer strain under sterile and wilt sick soil conditions. *Applied Soil Ecology* 19: 57-64.

Soba Rao, N.S. 1988. Biofertilizers in agriculture. 2nd edition. New Delhi: Oxford and IBH publishing. India. 30pp.

Sterling, J.D.E. and Nass, H.G. 1981. Comparison of tests characterizing varieties of barley and wheat for moisture resistance. *Canadian Journal of Plant Science* 61: 283-292.

Terzi, R. and Kadioglu, A. 2006. Drought stress tolerance and antioxidant enzyme system in *Ctenanthe setosa*. *Acta biologica cracoviensia series botanica* 48: 89-96.

Tilak, K.V.B., Smgh, C.S., Roy, V.K. and Rao, N.S. 1982. *Azospirillum brasilense* and *Azotobacter chroococcum* inoculum: effect on yield of maize (*Zea mays* L.) and sorghum (*Sorghum bicolor*). *Soil Biology and Biochemistry* 14: 417-419.

Timmusk, S. and Wagner, E.G.H. 1999. The plant-growth-promoting rhizobacterium *Paenibacillus polymyxa* induces changes in *Arabidopsis thaliana* gene expression: a possible connection between biotic and abiotic stress responses. *Molecular Plant-Microbe Interactions* 12: 951-959.

Vessey, J.K. 2003. Plant growth-promoting rhizobacteria as biofertilizers. *Plant Soil* 255: 571-586.

Wang, F.Z., Wang, Q.B., Kwon, S.Y., Kwak, S.S. and Su, W.A. 2005. Enhanced drought tolerance of transgenic rice plants expressing a pea manganese superoxide dismutase. *Plant Physiology* 162: 465-472.

Yadegari, M. and Rahmani, A. 2010. Evaluation of bean (*Phaseolus vulgaris*) seeds inoculation with *Rhizobium phaseoli* and plant growth promoting rhizobacteria (PGPR) on yield and yield components. African Journal of Agricultural Research 5: 792-799.